

ĐẠO LÝ LÀM NGƯỜI ⁽¹⁾

1. Con người ta trời sinh, trời đặt.
2. Ganh nhau làm hướng về phía trước mới nên.
3. Thấy điều hay phải học:
 - Tác phép phải biết đủ,
 - Đạt tới độ trung bình mới gọi là phải.
4. Đừng chây lười, ngại việc,
 - Đừng tiếc công tiếc sức gắng lòng làm ăn,
 - Việc làm được, lớn như đồi như núi chưa đủ,
 - Đổ mồ hôi, cạn kiệt sức mới vừa tâm.
5. Tiền bạc, của kiếm khó,
 - Buôn gian bán lận, người không ưa.
 - Bời thố, tiền bạc đặt ngòai dưới,
 - Thóc lúa đặt ngòai trên.
6. Cửa cái từ tay chân làm ra là nguồn tuôn chảy,
Cửa cái từ cha mẹ để lại là nước lũ cuốn đi.
7. Gom của phòng mùa thiếu,
 - Khi đói để mua ăn.
8. Đừng ăn quá mức, diện vượt tâm.
 - Ăn vừa đủ, diện vừa mình.
9. Phải suy ngẫm vấn, dài, tốt, xấu.
10. Khi rủi ro, lúc may mắn,
 - Gặp xấu phải nén lòng chịu

- Gặp thiệt phải nén lòng chịu
- Đùng mía đời, hờn giận.
- 11. Không xiên xỏ, kiếm điều.
- 12. Câu tục ngữ ta mang đầy đủ
- 13. Mắt nhìn thấy bà nằng⁽²⁾, có nước da hồng hào;
 - Đùng thèm khát, giáp mặt, liếc tình;
 - Sẽ đưa nhau vào vòng mù quáng, tan cửa nát nhà.
- 14. Khách tới nhà bất chợt đều phải đón tiếp,
 - Người hạng nào (tiếp theo) hạng này.
 - Người vôi vàng hỏi ăn đùng nghe.
 - Người vênh váo, kiêu căng, đùng đàm đạo.
 - Người tốt thường thổ lộ điều hay.
 - Người gian hùng thường nói lời ngọt, phỉnh nịnh.
 - Bởi vì chúng luôn luôn suy nghĩ cong queo.
 - Có thể thật, hãy nghe cho kỹ.
- 15. Đùng háp tấp vôi vàng.
- 16. Đùng bỏ chấy lên đầu,⁽³⁾
 - Đùng nhập bọn người gian, nó sẽ lụy tới thân.
- 17. Đùng chung chạ với kẻ keo kiệt.
- 18. Đùng bỡn người dờ hơi
- 19. Không tàn bạo chém giết bừa bãi.
- 20. Không tham lam của cải
- 21. Không cung người mình thương,
 - Nếu không dậy, không bảo, chúng sẽ không biết đường

khôn ngoan.

22. Có lòng phục, lòng thiện mới nên.

- Bởi vì tốt, may, thành đạt mãi cũng có lúc gặp xấu, rủi, lụn bại.
- Không chịu được, rẽ ngang để cho đời dang dở, thật đáng tiếc.

23. Vợ chồng nên luôn ôn nhớ lại thời quá khứ.

24. Người già hãy dạy con bảo cháu,

- Để quá thì, chúng lớn khó bảo,
- Cha dạy từ tốn, con cũng nổi giận, không nên
- Lúc quá thời dạy dỗ,
- Con cháu thành đàn độn,
- Lớn lên tưởng mình cao bằng núi,
- Những đỉnh núi cao không vượt gối của người.
- Rùa bé lại muốn đòi thi chạy nhanh,
- Vì thế chúng mới cưỡng cha mẹ.

25. Người đi kể lại phải xem biết ai tốt, xấu.

- Mặc rách rưới, người có lòng nhân nghĩa cũng nên.
- Người mặc đẹp, ăn ngon, lòng dối trá cũng có.

26. Mắt không thấy, không biết, đừng làm.

- Đừng ăn "năm một chân" ⁽⁴⁾
- Đừng với theo những kẻ nịnh hót, mách quẻ.
- Không nên nghe lời xúc, lời xiêm, bịa đặt,
- Nhưng, ai nói điều gì cũng nên ghi nhận.
- Mình biết vậy, họ nói xấu cũng chẳng sao.

27. Chết chôn rồi có sống được không?

28. Hồ mang nuốt con rết ⁽⁵⁾
29. Hạt mưa đá lại nóng hơn lửa ⁽⁶⁾, có không?
- Ở nơi xa, người nói: "thế này", liệu có không?
 - Bởi vậy, mình làm tốt, kẻ nói là xấu, vẫn là tốt.
 - Mình làm dở, người đồn là tốt, vẫn là dở.
 - Có hay không thiên hạ đều biết.
30. Đừng ngoại tình, trộm cắp.
31. Đừng vu oan giá họa
32. Không ăn gian nói dối,
- Nhiều lần sẽ lụy thân,
 - Và đành đưa thân vào vòng tội lỗi.
33. Những việc cong queo, không theo là tốt nhất,
- Bởi vì có loài ma kể trên đôi vai
 - Mình làm điều dở tự khác có người tương⁽⁷⁾.
34. Vỗ tay cần nhiều ngón,
- Bàn bạc cần nhiều người
 - Sống không cảnh cô quạnh.
 - Nghe âm âm chạy tới.
 - Đồn ồn ào tới coi.
 - Có tập đoàn mới nổi
 - Nhập vào hội cùng người mới hay.
35. Ở nơi này chớ khoe khoang nơi kia,
- Ở bậc dưới không khoe khoang bậc trên,
 - Xem núi này thì thấp

- Nhìn núi nọ thì cao.
 - Rừng già ở mừng người không bằng rừng ót của mừng mình
 - Tốt của mừng người không bằng thối của mừng ta.
36. Rồi nơi ăn chốn ở mãi mãi rồi cũng thành ma
- Bỏ chốn cũ sang nơi ở mới liên tiếp rồi cũng thành kẻ tội đời.
 - Bỏ nhà mất vò mè
 - Bỏ chốn mất nơi ăn
 - Bỏ bản mất cây ăn quả.
 - Rồi làng bỏ gốc trâu.
37. Không dựa dẫm vào người thì hay hơn.
- Những người làm ơn cho mình phải ghi lòng tạc dạ.
 - Cố gắng làm cho tới ngày được đền đáp
 - Người ăn nên, làm ra càng phải nghe cho thật kỹ.
38. Mong cây nhờ nơi con người, mong sông,
- Mong nương tựa con người, mong hoài.
 - Con của người xách chùm quả tới cho.
 - Xách giỏ cá lại cho mình.
39. Là em phải vâng lời anh,
- Có điều xấu của mình đừng giữ kín,
 - Phòng khi dở, không kéo lại được.
40. Làm người phải ngay thẳng.
41. Học chữ phải ghi nhớ, đừng lười.
42. Vào bản đừng gây náo động.
- Vào mừng đừng để tiếng người chê

- Ở cho ngay, đi cho thẳng⁽⁸⁾
 - Đùng vào "lỗ sóc, ra lỗ chuột"⁽⁹⁾
 - Nói phải nghĩ
 - Bàn phải suy
 - Nhỏ nước miếng phải nhìn khe sần⁽¹⁰⁾
 - Ngồi sớm nhìn khe đùi⁽¹¹⁾
 - Ăn cơm ở nhà người đừng chê
 - Đòi hỏi quá, người không ứng đáp được.
 - Khi tiếp khách, thức ăn, uống bày cho đủ.
 - Lúi xùi quá, không nên.
 - Khách ăn nhìn vào mình.
 - Uống rượu có reo vui ca hát.
 - Cần có người dẫn dắt cuộc vui chung.
43. Cưỡi ngựa cần xem đủ bộ yên cương.
44. Săn nai, hoẵng đừng rời vị trí mai phục⁽¹²⁾.
45. Người xấu chớ hám diện đẹp,
- Cửa không vừa sẽ phí,
 - Ăn vận vào thân, thế nào cũng chẳng xinh chẳng đẹp.
46. Đương làm việc gì cần giữ kín chưa thành đừng vội thốt.
47. Đùng chẻ cây lúa nuôi người⁽¹³⁾
48. Lúc gặp chỗ đang lộn xộn, lắm điều chớ vội ra tay hành động.
49. Người đàm bàn, đừng chõ tai nghe trộm.
50. Nhiều người ghét thì khó.

51. Người nói hãy nghe xem,
- Có tai nghe thật kỹ
- Đừng vội vàng hấp tấp;
- Mà bỏ chày vào đầu ⁽¹⁴⁾
52. Người già thường câu gắt.
53. Bữa bái lửa thường sinh nạn cháy.
54. Làm không được đừng tự chửi bới.
55. Thời nào có đời ấy, ⁽¹⁵⁾
- Vội vã sẽ không thành
56. Nhiều người (thương) đắp (mình) thành vũng,
- Nhiều người ghét (khơi, bới mình) thành thác ghềnh.
57. Cầm súng đừng để ngọn đầu súng xuống thấp ⁽¹⁶⁾
58. Vào rừng chớ đi một mình
- Gặp tai ương, tự cứu mình không được.
59. Trèo cây xem "cành nối" ⁽¹⁷⁾
- Nhìn xuống thấy hăng hụt đừng leo ⁽¹⁸⁾.
60. Gấu, hổ, voi, lợn rừng, bò tót.
- Những giống này đã bị thương đừng ham mà lần theo vết,
- Bởi vì chúng hung tợn biết đánh trả.
- Lần không khéo bị nhỡ,
- Đã dở rồi, đành bỏ mạng, thiệt thân.
61. Lẽ làm người như đào đất, có từng lớp nhưng không bao giờ tặn.
- Con *khun* được là *chường*
- Con *chường* được làm *quan*.

- Con *quảng* được làm *xử*
- Con *xử* được là *kéo* là *hao cũng*⁽¹⁹⁾ tốt rồi
- Đáng bạc ngàn chỉ được trăm
- Đáng bạc trăm chỉ được một, hai chục cũng còn hơn⁽²⁰⁾.

62. Làm người nhờ vào vận mà phát:

- Làm được con hơn cha
- Nhìn được cao
- Trông được thấp
- Nghĩ được tới
- Đạt được bằng
- Tên tuổi nổi lừng danh
- Âm âm người bao quanh
- Cửa cái đầy, đạt được như ý
- Lời đàm đạo phải lý phải luật
- Người như thế được làm quan, sung sướng, giàu có cũng đáng.

63. Người nào có mắt rắn,

- Tai loài hâu
- Thân thể ở không yên, uốn éo, thích làm đom,
- Người như thế trong lòng đầy chông gai,
- Đừng hỏi gì đến chúng,
- Đừng gán gũì, gán bó,
- Néo quá thì bị gãy,
- Người chãm lại hóa lười,
- Kéo theo bạn hư đốn.

64. Đừng ném đá qua vai,
- Đừng dùng nước ở bên dưới, bên trên. ⁽²¹⁾
65. Đừng nhạt lời đi, xoay tiếng lại,
66. Đừng nhúp lông sâu bỏ bỏ vào đùi.
67. Đừng đem bụi dụi lên mắt,
68. Đừng cạy cây khô để tìm con rết ⁽²²⁾.
69. Anh em đừng bỏ nhau;
Không nặng tiếng, trái lời,
Không xóc mách nhỏ nhen,
Phải nâng tới hỏi thăm,
Phải đoàn kết, nhớ lấy.
Không đi lại thăm viếng,
- Hãy nhớ câu tục ngữ không sai:
" Cây không róc thành gai,
Người thân không thăm hỏi cũng thành dung"
70. Đối với người muốn giàu sang phú quý,
- Hay lại muốn nghèo túng khốn cùng?
- Muốn trở thành người tốt, yên mọi bề, phải học,
- Muốn đẻ bụng đói hãy nằm im,
- Muốn ăn ngon, trồng quả,
- Muốn ăn ở nghèo khó thì chỉ nói, không làm,
- Muốn thành lớn hãy bắt tay từ việc nhỏ.
71. Muốn bị bắt làm tôi đòi thì đi trộm trâu.
72. Muốn chết hãy đi chơi vợ người.

73. Đi đường gặp người già lưng còng đùng cười.

- Bởi vì truyện đời xưa đời xưa họ thâu,
- Cây nhọn không bằng sắt cùn,
- Trẻ hiểu biết không bằng già quên,
- Gò mối mọc giữa rừng trở thành "điểm sáng" cho cây bông, cây lúa⁽²³⁾.

- Người già sống giữa làng trở thành tia sáng của *bán mừng*⁽²⁴⁾.
- Bởi vậy, chặn bịt nước ta cần đất sét,
- Dụng xây *mường* cần tới người già,
- Cái gì cũng không bằng được tắm trong nước mát.
- Cũng không bằng người được thấy trời trước ta,
- Người già không đi được thành người ở không,
- Người ở không dạy kỹ người đi làm,
- Người đi làm không vì thế mà bực dọc,
- Con, cháu cưỡng lại bậc cha ông ắt dẫn đến chỗ lìa khỏi cộng đồng.

- Tuổi nào lúa ấy hợp quân, trông cây nhau.

74. Thương nhau ở bát canh,

- Mến nhau ở lời nói,
- Đừng nói quá lời,
- Đừng kể quá câu,
- Đừng khen mình, chê người.

75. Hai bên nể nang nhau tựa như có đường cái lớn dành bỏ trống,

- Hai bên không nể nang nhau, tựa như luôn luôn thụi đầu gối vào nhau,

- Mình khinh người, người khinh lại mình,
- Ta nhường nhịn người, người nhường nhịn lại ta,
- Mình thương người, người thương lại mình.

76. Có điều gì hãy hỏi lại lịch sử,

- Đừng vứt bỏ tri thức,
- Dốt nát còn ương ngạnh, không nên.
- Không biết thì hỏi,
- Không đẹp thì trau chuốt,
- Làm bữa thì không thành.
- Sắp làm việc gì hãy tính đếm trước,
- Không tính không đếm trước làm cái gì cũng không thành.
- Bởi vì, làm ăn có tháng,
- Cũng như làm nhà có ngày,

77. Dù có hai, ba rặng núi che khuất,

- Lời thì thâm người dung cũng hay.

78. Vợ, chồng không tự nhiên mà có,

- Cũng như móc treo vật không tự nhiên mà thành,
- Những lẽ đời như thế đều do thiên định,
- Điều đó chính là mệnh ai phận nấy,
- Ngàn người không có chung một số phận,
- Số được nó tự thành,
- Vận không đến ắt cũng chẳng thành,
- Người đời mới có câu: "khôn không qua được trời, dại cũng chẳng qua được số được mệnh".

79. Điều gì cũng không hơn được tấm lòng thành,

- Nhẫn được thành người khôn,
- Chăm được thành người tài,
- Lẽ phải, bàn không hết,
- Đường đối trá tuy biết mọc mẫm,
- Nhưng cũng có lúc phải tận.

80. Uống rượu đừng say nhiều,

- Say nhiều quá chệnh choáng, hôn mê, người cười chê.

81. Làm không được đừng chửi trời trách đất.

- Bởi vì do chính mình, nghĩ không được, chân tay không tới.

82. Đừng làm cho cha mẹ méch lòng.

- Không thét máng thốt những lời nặng tiếng,
- Con ai tâm nấy,
- Ôn mẹ dưỡng cha sinh,
- Nhọc nhằn ấy hơn cả trái núi lớn,
- Nhưng vẫn còn có nhiều người,
- Điên dại, chẳng nghĩ gì tới công cha mẹ nuôi nấng,
- Họ còn đánh đuổi, chửi thét máng, lời bỉ ổi xui cho chết.

83. Ở *nương* toàn bụi rậm,

- Ở vườn toàn gai hạt dẻ,
- Hai cạnh sườn toàn tiếng xúi bẩy,
- Một người mưu đánh thắng thì bị phân chia,
- Nhiều người cùng bầy mưu để thắng có hơn, nhưng đã chắc gì?

84. Người thương chỉ bé bằng một miếng da ⁽²⁵⁾.

- Người ghen ghét đây cả cõi *mường bán*.

85. Có thời bạc thối vàng dài tới chín sải tay, đây bằng chín năm tay để chồng.

- Không bằng có con *mương* dẫn nước to bằng bịch thóc đổ vào ruộng.

- Và chín con trâu chuyên kéo cày mọi mùa,

- Nuôi con lợn béo không bằng làm "vườn gậy" ⁽²⁶⁾

- Buôn bán không hay bằng làm *mương phai*, làm ruộng thu thóc lúa,

- Làm *mương* không phí,

- Làm *phai* không hoài,

- Lười biếng bụng trống rỗng,

- Chăm làm, bụng no,

- Chân tay không ở yên,

- Đầu gối không im lặng,

- Làm ruộng, *mương*, *phai* tốt,

- Ất có thóc đây bỏ đây bịch.

- Chẳng làm gì, "gác chân ăn mỏ vàng bằng trái núi cũng hết"

'86. Đi hơn ở,

- Ngồi hơn nằm.

- Ngã nằm đó không bằng đứng dậy.

- Kẻ khôn ngoan nơi *quản nhà tạo* không bằng người đi khắp muôn *mường*⁽²⁷⁾.

- Đi nhiều thấy nhiều điều khôn ngoan hơn mình,

- Ghi vào lòng để hiểu biết và khôn.

- Bởi vì tiền bạc dù có tới mức phải mang đeo nặng cũng không bằng mưu chước ở trong lòng.

87. Bạc vàng là của trời.

- Gạo nước là của *then*.

- Ai khóc tay, chóng gối để chèo chóng thì được.

88. Giỏi bạc thầy cũng có lúc nhỡ,

- Bạc thợ khéo cũng có khi bị sai,

- Thớt voi lớn còn có lúc bị trượt,

- Chúc *chang pát* chuyên bày thức lên mâm cúng của *một* của *mo* cũng còn nhầm ⁽²⁸⁾.

- Không ai gặp xấu cả năm,

- Cũng không ai gặp tốt cả đời.

89. Người biết già

- Rượu biết nhạt,

- Làm quan có lúc mãn,

- Làm *chá* có lúc thôi ⁽²⁹⁾.

90. Đừng tham vọng quá lớn.

- Làm từ lớn tới bé gọi là vượt đuôi voi xuống đuôi chuột, không nên.

- Làm từ nhỏ lên lớn là cách tạo đuôi chuột thành đuôi voi, tốt quá.

91. Keo kiệt thì mất mặt,

- Thẳng ruột ngựa, tuột lòng, còn đâu chốn cơ ngơi,

- Vừa ăn lại vừa đẽ, tốt lắm,

- Vừa kiệm lại vừa giành, tốt quá,

- Có của thì của nào cũng quý, nên cần mình.

92. Mưa nhiều không cần nắng, cũng nắng.

- Nắng nhiều không cần mưa cũng mưa,
- Người ta có gặp vận rủi,
- Qua vận rủi rồi cũng phải tới vận may.

93. Người giàu có, nhờ làm ăn liên tục

- Người nghèo khó bởi làm ăn rộng dài,
- Bạc vàng là của trời,
- Trong đó có ít người số may mà được,
- Nhìn chung, mọi người phải nghĩ phải lo mới có được,
- Nếu không nghĩ không lo để tìm kiếm thì kho bạc, kho vàng của nhà trời cũng không tự đến.
- Lo tìm hết mọi phương trời, may ra tìm được một phương để đi tới, đã tốt lắm rồi.

94. Đừng kệt xin tham ăn,

- Không khọc khoang khoác lác,
- Phải nhìn đúng mình mới trông sang người, đừng tham nhiều,
- Tham lam quá rơi vào khoảng không!
- Gan phổi ai cũng có,
- Của ngon ai cũng biết,
- Cố cùng bạn làm lụng, nó khắc tới mình.

95. Đời người ai không sống đến già rồi chết.

- Người già cũng tựa cây có vắn vắn vào ở rừng sâu, chỉ đem về làm lạt buộc.
- Già dốt nát ở bản ngoài chẵn trâu,
- Hoặc vớt mây bán lạt,

- Già kiêu đó được gọi là già ở bên đìa *bán*, đìa *mường*,
 - Mọi người đừng chỉ nghĩ một chiều như thế!
96. Làm nương tấi phơi cãnh cho khô để đốt,
- Làm ruộng tấi phải cày để đất ải
 - Cũng như nuôi con muốn cho khôn.
 - Giống như, cắm cần mong rượu trong chum có vị *đắng*⁽³⁰⁾.
 - Con lớn mới nở mặt,
 - Con khôn mới thành nhà,
 - Vợ chăm chồng,
 - Thành gia đình chăm mình,
 - Chồng chăm vợ,
 - Vun xới cho gia đình mình thêm phát.
 - Vợ cứng cỏi đừng giơ tay đánh trả,
 - Dùng lời mềm giảng giải cho vừa lòng.
 - Cha mẹ chăm con cái,
 - Với người thương trong nhà phải bảo phải dạy,
 - Với người ngoài mới khéo lời khen nịnh.
97. Lời nói không phải mua,
- Lời khéo dùng lời ngon lời ngọt.
 - Phải xưng ông, xưng tôi,
 - Không nặng tiếng nặng lời,
 - Không kiếm việc để mắng, chê chửi,
 - Không kháy cạnh, dèm pha,
 - Lời tốt xấu thế nào hãy nghe đã,

- Minh hiểu trước bụng người thì tốt hơn.

98. Âm âm vội tới nghe,

- Náo động vội tới xem xét.

- Việc không lành cần giúp phải giúp,

- Không giúp, e việc bé sẽ thành to.

- Giúp thì phải dựa vào luật vào lệ mà phân minh phải trái.

99. Không nạn nào hơn nạn lửa, nạn nước.

- Dùng nước phải biết tránh luồng nước.

- Dùng lửa hãy giữ gìn nạn cháy.

100. Cục than hồng nằm trong áo ⁽³¹⁾

- Lúc nó bùng lên thành ngọn, ta dập sao được.

- Mất con người không thể nhìn thấu tận bên trong để nắm bắt cõi lòng của kẻ gian?

101. Đùng cây quyền cây thế mà bắt phạt vạ bừa bãi.

- Lệ phạt vạ đã có *bản mừng*,

- Đùng vờ nói phạt vạ để mình làm trái luật lệ,

- Thu phạt vạ cho riêng mình dù một chút đỉnh cũng là trái luật lệ,

- *Mừng* văn minh do đặt được nhiều lệ luật.

- *Mừng nen xấu* ⁽³²⁾ thì muôn đường cùng cục.

- Không gắng sức, mò đòi mắt để nhìn người ta mà học tập thì điều khôn ngoan sẽ chẳng bao giờ biết.

102. Mình ở tập đoàn nào phải cố gắng giúp tập đoàn ấy.

- Đoàn kết vững nhiều dân tộc hơn nữa thì tốt hơn.

- Hãy ngược nhìn núi dài kia cho kỹ.

- Có khi nào thấy cả một cụm chỉ có một cây mọc?

- Để người ta trông một cây thấp mọc cộc cheo leo bên rặng núi,
- Mà núi kia mọc nhiều cây chen chúc lăm nhánh cành.
- Chặt cành này lại vướng cành kia,
- Nhiều năm tháng tự do cây phát triển,
- Nhiều năm trời, rừng mọc thêm cây,
- Đường làm cho *minh* *mường* sáng chói,
- Cẩn bày đặt cho mọi người cùng làm.

103. Thấy người nghèo đừng ghét,

- Gặp người giàu đừng ghen.
- Rủ nhau đắp nước khôn,
- Thương nhau đắp nước ngoan,
- Nồi giống mình mới phát.

104. Đừng dè nén cùm kẹp,

- Đừng tham ăn mà bắt nạt người,
- Vợ vét lấy không của người thành của mình,
- Người như thế tội chết cũng đáng!

105. Phải có lòng rộng lượng.

- Đừng dẫu trong lòng điều dối trá,
- Đừng ngoắt ngoéo trong tâm.
- Dù trong lòng có vướng trăm điều bực dọc,
- Mình chịu được đã hơn mọi người,
- Đem cõi lòng tốt bao trùm lên tất cả.

106. Thấy mới biết

- Biết mới tường,

- Nghe cho rõ,
- Nhìn cho thật.
- Nắm cho chắc, vắt cho kiệt.
- Làm cho kỹ, lèn cho chặt,
- Có lúc cần lấy khôn làm đại,
- Có lúc cần lấy đại làm khôn.
- Đừng hành động xô bồ,
- Phải nghĩ rộng, lật đi lật lại, nhìn về phía trước mới nên.

107. Không xem nhẹ khinh thường,

- Bởi vì không ngờ thế mà thế.
- Lên rầm rộ tưởng không bại hoá đụt,
- Xuống sơ xác tưởng không lên hoá phát.

108. Thời cơ có lúc rơi vào người, cơ hội có lúc lại tới ta!

- Lúc đó cần biết: "Hụt đất còn đắp được; hụt cây đành bỏ phí" ⁽³³⁾
- Lúc đi thì phải đi!
- Lúc chạy thì phải chạy!
- Bất đúng giờ "hoảng lẽ lưỡi khỏi miệng" mới được ⁽³⁴⁾!

109. Tuổi thơ đại đi phục dịch người lớn chưa nên,

- Bởi vậy cần chăm học để lấy cái khôn về phía trước.
- Quét cái đại về sau.
- Đừng đeo thối lật lọng vào thân.
- "Vào thuyền nào cầm tay chèo thuyền đó,
- Đừng nhảy đi trốn lại" ⁽³⁵⁾.

110. Cây tre già mới thành đòn để treo *coong* ⁽³⁶⁾,

- Người sành sỏi mới đứng được vị trí giữa.
- Khoẻ, một mình làm không được,
- Khôn, một mình lo không xong.

111. Làm lành đấy, có khi lại gặp ác, cũng có!

- Làm ác đấy, có lúc lại được che ô lọng ung dung, cũng nên,
- Nhưng nói chung - làm lành (phúc) ắt gặp lành (phúc),
- Làm ác thế nào cũng gặp ác.
- (Điều đó), người không đáp thì ma cũng đáp.

112. Đừng trộm hái rau, quả của vườn người.

- Đừng nhặt lời đi xoay tiếng lại,
- Đừng khó tính, bần bụng, cấu gắt,
- Minh biết lựa lời nói cho vừa thì người cũng khéo lắng tai nghe.
- Nói lát léo, người nghe chẳng biết liệu,
- Nói dối người sẽ biết,
- Bởi vì tiểu nhân có tai như tai nai, Bạc *tạo*, *nàng* có tai hình ống tre, ống bương ⁽³⁷⁾.

113. Lấy vợ trông mẹ vợ,

- Tậu trâu coi con đầu đàn,
- Giống nào khắc họ nấy.
- Kén vợ, kén chồng không chỉ đi tìm gương mặt bề ngoài,
- Chọn con dao chứ không phải chọn vỏ dao.
- Phải biết thật kỹ đáy lòng mà nắm bắt được ngay, gian.

114. Đời nối đời ghi nhớ.

- Lúc làm nên thì luôn luôn thấy chín bà vợ (bác, bá, cô),

- Khi không làm nên thì chỉ có một em vợ (cậu, chú) cũng chẳng thấy.

- Bởi thế, người ta mới nói: "anh em rượu đắng khác hẳn với anh em cùng chịu mùi tanh hôi" ⁽³⁸⁾.

115. Không ai nhìn thấy gáy,

- Không ai biết ngày tận.

- Sống ở đời phải lo sửa sang, làm ăn theo đường vận mệnh.

- Khi đầu thai, trời đã đặt cho mỗi người vào một đẳng cấp,

- Đẳng cấp giàu, nghèo khác nhau nhiều lắm,

- Phận ai, phúc nấy, không giống và cũng chẳng đều nhau,

- Phúc tốt, có *nen* cao mà trở thành người lớn,

- Đặt ra được nhiều điều cho *bản mừng* tươi vui,

- *Nen* thấp đặt cho ở bậc thấp.

- Bạc cao làm đường cao cho đứng,

- Bạc thấp hãy cố làm rồi cũng nên.

116. Sống nơi nào có trời cao nơi đó.

- Nơi nào người cũng có quyền ăn, quyền ở,

- *Mừng* nào cũng có thừa ruộng hình cong,

- *Mừng* nào cũng có nơi sinh anh hùng,

- *Mừng* nào cũng có *khun, quan, tạo* người khôn.

- Có người dẫn dắt,

- Thế mới quân tụ được dân lại.

- Khác nào cá hợp đàn bơi lên,

- Tập hợp được thiên hạ, *bô lão toàn mừng*.

117. Đạo người do trời phân đặt xuống.

- Cây cối còn có gốc,

- Loài chim còn có tổ,
 - Người dựng mới thành *bán*.
 - Người xây mới thành *mường*.
 - Bởi thế mới có người làm gốc, làm ngọn.
 - Người làm gốc phải là ngọn cờ dẫn đầu.
 - Không để cho dân chúng, *bán mường* tan tác,
 - Dốc lòng yêu để xây đắp *minh mường* bền vững.
118. Đường nào đúng mới làm,
- Nơi nào như dừng đến,
 - Người nào xấu đừng quy phục,
 - Phe nào nâng được điều hiểu biết, khôn ngoan thì theo.
119. Thấy những điều nặng nhọc đừng tránh,
- Bà con mình đau ốm đừng lánh xa,
 - Nỗi đau của mình đập đến người,
 - Nỗi đau của người lại đập đến mình,
 - Bởi thế, nhọc phải cùng nhau chống,
 - Nặng phải cùng nhau gánh,
 - Người cùng *bán mường* đều là anh em,
 - Bởi thế, cây đập mắt, nước mũi chảy,
 - Con, cháu gây tội ác, tất cả bậc cha mẹ đều phải lo.
120. Nói trước còn hơn để về sau phải trách móc,
- Kẹt xin thì khó nương,
 - Kể nói dối, nói suông, người khó gần.
121. Gạo nước có bao nhiêu phải giữ kín,
- Bạc vàng có bao nhiêu phải giấu,

- Bởi vì thóc ở trong bồ trong bịch cũng là "giặc",
- Vợ nằm kê bên mình cũng là "giặc",
- Vòng bạc, vòng vàng đeo bên hông cũng là "giặc"⁽³⁹⁾

122. Kẻ gian lòng người ngoài cần biết,

- Người tốt lành ai cũng phải tưởng,
- Người mình ghét đừng đem lòng thành hận thù theo mình về phía trước,
- Cầm dao sắc chớ có chém bừa,
- Đừng theo người gian hùng,
- Phải giữ mình, đừng lập lời bỏ qua.

123. Nỗi sợ nhất của đời là gian hùng, ngạo mạn,

- Cũng như cây cối sợ nhất là bị tước hết vỏ ngoài,
- Bởi vậy, anh em bốn góc nhà (láng giếng) phải đoàn kết vững chắc,
- Đừng để cho bọn xấu vào gây tội ác,
- Tốt, xấu cần tới nhau,
- Có thịt ngon hãy chia cho nhau cùng hưởng,
- Mình đưa đi,
- Người đem lại,
- Miếng ăn lại trở thành vật thông suốt anh em,
- Tốt, xấu ta hiểu nhau kỹ càng,
- Chữ "đoàn kết" nhớ mãi không bao giờ phai.

124. Chuối đến lúc trĩu buồng phải có cây chạc chống,

- Lúc đó cây chống chuối,
- Chuối dựa cây,
- Mình trông cậy người,
- Người nương nhờ mình, tốt quá.

PHẦN CHÚ THÍCH

1. Chương này do cụ Cẩm Bun Oai (1870 - 1933), một thủ lĩnh đồng thời là nhà thơ nổi tiếng trong lịch sử của đất Mường Mụak nói riêng và trong người Thái ở vùng Tây Bắc nói chung soạn thảo bằng cách tập hợp, hệ thống lại các câu tục ngữ, thành ngữ cũng như sáng tạo thêm. Do mang nội dung khuyên răn người đời nên người ta đã tách chương này của *Lệ Bản Luật Mường Mường Mụak* (Mai Sơn) thành tác phẩm riêng lấy đầu đề là *Lời khuyên răn người* (Quan Sơn Cón).

Cụ Hà Văn Năm là *mo mường* kiêm thư ký giúp việc cho cụ Cẩm Bun Oai đã ghi lại nguyên bản để tặng tác giả tháng 3/1975, trước khi cụ qua đời lúc gần 90 tuổi.

2. Bà *nàng* là tên chỉ vợ của các thủ lĩnh đất mường xưa.

3. Nghĩa chính - khuyên răn, không nên tự chuốc điều xấu xa, như bắn vào thân thể để khổ mình.

4. Nguyên tiếng Thái là "hết tin điều" có nghĩa là nắm độc. Đó là hình ảnh tác giả đưa ra để khuyên người đời phải biết tránh những điều độc hại.

5. Rắn hổ mang với loài rết đều là loài có nọc độc. Người Thái coi đó là hình tượng của kẻ độc ác. Trong đó con lớn luôn luôn nuốt con bé. Loài người cũng vậy, kẻ có lòng độc ác luôn luôn tìm cách diệt lẫn nhau.

6. Câu nói hình ảnh chỉ những điều trái ngược không thể nào có được. Thế mà người đời vẫn có thể dựng đứng sự thật mà bịa ra.

7. Loài ma kẻ đôi vai là hình ảnh văn học nói rằng, chỉ có ma mới nhìn thấu được mọi uẩn khúc của con người. Sự thật dù bị che lấp, nhưng rồi sự thật vẫn cứ là sự thật.

8. Nghĩa bóng là nghĩa chính nên hiểu là phải đứng đắn. Bởi vì, người không đứng đắn thường có cử chỉ ăn, nói, đi, đứng không nghiêm chỉnh.

9. Hiếu theo nghĩa chính là dùng luôn lách, man trá.

10. Ở nhà sàn có đất bằng tre nên có khe hở, người ta thường vút rác, quét rác, quét bụi, nhỏ nước miếng qua đó.

11. Câu khuyên dành cho phái nữ vận váy ống.

12. Sân tập thể thì vị trí mai phục đã cố định, không được rời đi rời lại để gây ra sự nhầm lẫn mà bắn nhầm nhau.

13. Theo quan niệm cổ truyền Thái - lúa tốt xấu nhờ cây có linh hồn khòe, yếu. Bối vậy xưa có tập quán kiêng không được quở, trách. Nếu vi phạm e hồn lúa yếu, làm cây tàn lụi, mất màu đối kém.

14. Tự chuốc lấy nỗi bất hạnh.

15. Sự suy nghĩ, mọi công việc lớn, nhỏ, đều phụ thuộc vào một chế độ (*pang*) và một đời người (*chua*).

16. Đề phòng nhỡ tay mó vào cò nổ chết người.

17. 18. hai cây này có hai ý và hai nghĩa:

- Nghĩa đen, có hai ý: Một là, trèo cây không xem xét kỹ, tiện có cành, nhìn vô bực ngoài vẫn còn xanh tươi bèn giơ tay cầm, vít hoặc đưa ngay chân dẫm, đạp; ngờ đâu, lõi gỗ bên trong đã gãy, nên bị ngã. Tiếng Thái gọi đây là "cành nổi" (*nga tó*). Hai là, nếu trèo cây cao, nhìn xuống đất thấy "ú tim" thì phải xuống ngay.

- Nghĩa bóng, hay nghĩa chính. Sự bon chen trên đường công danh cũng vậy. Nếu cảm thấy khả năng của mình thực sự háng hụt, thì phải liệu mà bỏ cuộc, đừng "cố dấm ăn xôi" cho khổ thân.

19. Theo tập quán phân chia đẳng cấp của người Thái Đen diễn ra ở Mường Mụak (Mai Sơn) thì con trai thuộc dòng quý tộc họ là Cẩm gọi chung là *tạo* hay *khun*. Khi *tạo*, *khun* trưởng thành thì được *bản mường* phong danh hiệu *Chuông*. Có danh hiệu cao quý này mới được quyền làm thủ lĩnh đất *mường* hoặc chức sắc khác gọi chung là *pay*. Con trai khi trưởng thành thì được bản mường phong danh hiệu *Quàng*. Khi có

đanh hiệu này thì họ có quyền làm các chức sắc gọi chung là *Xư* hoặc *ông quan*. Người không có chức việc thì thực hiện nghĩa vụ gọi là "việc mừng" (*viak mưong*) để nhận lấy suất ruộng của *bản mừng* phân cấp mà tự cày, cấy nuôi thân, gia đình và dòng họ của mình. Lệ luật phân cấp ruộng công và làm "việc mừng" của những người có danh hiệu *Quáng* như thế gọi chung là *kéo hao*.

20. Người đàn ông ai cũng muốn mình ở đẳng cấp cao (*tạo khun*). Nhưng luật lệ đã định, người nào xứng danh nào thì được danh đó nên phải nghĩ rằng: mong có bạc ngàn mà chỉ được trăm, đáng một trăm chỉ được một, hai chục cũng đã tốt rồi.

21. Đây chỉ là câu tục ngữ có nghĩa bóng là nghĩa chính - làm người không được phép vượt quá luật lệ đã quy định.

22. Cả ba câu đều mang ý nghĩa là đừng đem những thứ như bản, ghê rợn vào thân mình.

23. Theo tập quán làm nương thời trước của người Thái Đen thì mỗi một khoảnh đất để làm nương thường chọn một gò mối làm nơi ngụ của "lực lượng che chở" (*hẹk hay*). Cây lúa, cây bông nhờ đó mà tươi tốt.

24. Già làng là biểu tượng của sự trường thọ của bản mừng. Bởi vậy tập quán Thái rất kính trọng bỏ lão.

25. Trong hệ thống thức ăn đặc trưng Thái có da trâu, bò, nai... cắt thành từng miếng bằng bàn tay xòe, đem lên gác bếp để sập cho thật khô. Khi chế biến để ăn thì đem đốt cho phồng rồi đập, cạo cho thật vàng rộp rồi băm thành từng miếng con để ăn hoặc bỏ vào nấu canh với dọc khoai nước gọi là *canh bon*. Miếng bì đó bé là hình tượng văn học để ví với người thương yêu mình ở trong bản mừng. Thật quá ít so với người ghen ghét mình thì đây *bản đây mừng*.

26. Hình tượng của mảnh vườn người Thái xưa. Do trồng trọt qua loa nên rau cỏ mọc không được thật tốt. Cho dù như thế nếu đến bữa cứ xách giỏ vào hái, cũng vẫn có cái ăn đủ bữa qua ngày. Như vậy, lợn

béo không cho ta thịt ăn quanh năm nhưng "vườn gậy" thì bữa nào cũng có thức giúp cơm trôi xuống bụng. Đây cũng là quan niệm truyền thống Thái cho rằng trồng trọt hơn chăn nuôi.

27. Nhà sàn Thái được phân chia không gian sử dụng thành hai nửa cắt theo chiều dọc đòn quá giang. Một bên gọi là *quản*, giành cho sinh hoạt nam giới và tiếp khách. Một bên gọi là *chan*, giành cho sinh hoạt nữ giới và nội trợ. *Quản nhà tạo* xưa được người đời coi là nơi dạy dỗ và chứa người khôn ngoan của đất *mường*.

Đây là câu tục ngữ có nghĩa tương tự: "đi một ngày đàng học được một sàng khôn".

28. Chang pát là chức quan trong phòng tôn giáo tín ngưỡng của các *mường* Thái thời xưa. Ai giữ chức việc này đòi hỏi phải có trí thức cao để bày đặt đúng thể thức mâm cúng ma *mường* (phi *mường*) như phong tục tập quán quy định. Một (đàn bà hoặc đàn ông) cối *mo* (đàn ông) là những người chuyên đọc lời trong các lễ cúng.

29. Chức quan thứ hai, sau người đứng đầu đơn vị *bán* (*chá bán*); ở *mường*, *chá* là chức chuyên trông nom mọi việc trong gia đình thủ lĩnh (*chá mường*).

30. Theo tập quán Thái rượu cần muốn ngon phải có vị đắng với ngọt. Trong đó vị đắng là vị ngon, nhờ vị đắng mà người ta có thể uống được nhiều.

31. Câu này dựa vào tục ngữ nói, người thân thiết lại dùng mưu ngầm phải lại mình, tương đương với tiếng Việt: "Nuôi ong tay áo, nuôi cáo trong nhà".

32. Khi nói đến các khái niệm thuộc lĩnh vực tâm linh như: hồn (linh hồn), phạt (số phạt), mệnh (số mệnh) vận (vận mệnh) thì người Thái dùng các thuật ngữ: *khuān* (phi *khuān*), *nen*, *minh* cho từng người hoặc cho cả một vùng cư dân trong một phạm vi lãnh thổ được quy định gọi là *bán*, *mường*. Riêng với *bán*, *mường* người ta ít dùng *khuān* (phi *khuān*) mà dùng phổ biến chữ *minh*, *nen*. Khi vận *mường* lên hay

phát thì gọi là *nen hung* (sáng) hay *nen sau* (trong) hoặc *nen hung sau* (nen trong sáng). Ngược lại, nếu vận *mường* xuống, đụt bại thì gọi là *nen sáu* (mờ). Vì đây là những thuật ngữ của hệ thống tâm linh Thái nên dịch giả không dịch nghĩa để đảm bảo tính trọn vẹn của khái niệm. Trong khi *minh* nằm ở phương chiều ngang làm nền tảng bên dưới để *nen* dựng hay đặt thì *nen* đặt ở phương thẳng đứng biểu hiện sức sống của linh hồn sự vật và hiện tượng. *Nen* dựng được nổi thì *minh* lên tầng do then cai quản, bởi một cái móc gọi là kho *nen*.

33. Tục ngữ, người Thái lấy hình ảnh dựng nhà để nói thời cơ. Thời cơ đến không chấp lấy mà hành động thì có thể có hai khả năng. Nếu việc lỡ xảy ra lại gặp may mắn thế nào đó như hình ảnh làm "nền nhà hụt" thì còn có phương khắc phục bằng cách lấy đất để đắp thêm cho vừa kích thước đã định. Ngược lại để lỡ vào dịp không có phương lấy lại, cũng chẳng khác nào "chặt cây để hụt kích thước" thì không dùng để dựng nhà được.

34. Người Thái dùng hình ảnh "lưỡi hoẵng lè khỏi miệng" để nói thời cơ cần chớp ngay. Đi săn, giống hoẵng bị bắn trọng thương bao giờ cũng lè lưỡi khỏi miệng kẹp vào hai hàm mà gục xuống đất. Người đi săn tưởng con vật đã chết, khinh thường không bồi thêm vài nhát dao, chỉ vội vàng chuẩn bị khiêng về. Không ngờ chỉ trong giây lát, con vật vụt tỉnh nhảy phát vào rừng biến mất. Bởi vậy "hoẵng lè lưỡi" phải bồi ngay không để bỏ phí mỗi ngon.

35. Câu trên là tục ngữ, tương đương với tiếng Việt là: "nhập gia tùy tục". Cả hai câu này khuyên người, nhất là con gái phải coi mình ở với chồng là đời của mình. Không được "đối ngựa giữa dòng mà khổ thân".

36. Một loại trống, được đục đẽo trong dịp lễ cúng mừng, gọi là *xen cha*. Trống có chiều dài chừng 1,8m với đường kính bằng một vòng thân cây nghiêng 0,6m. Các mừng của người Thái Đen xưa chỉ đánh *cong* trong dịp cần phát lệnh báo hiệu có việc hệ trọng hay mùa xòe trong ngày hội lớn.

37. Tiểu nhân trong tiếng Thái gọi là "người bé" (*phủ nọi*) chỉ những người ngoài quý tộc thuộc các Lò Cẩm, Vi Cẩm, trong thực tế vẫn gọi là Cẩm, Bạc Cẩm, Điều (Đèo, Tao), Xa, Hà,... tai nai là biểu tượng thánh và cảnh giác cao. Đại nhân, tiếng Thái là "người lớn" (*phủ nháut*) chỉ quý tộc, con trai gọi là *tạo*, con gái gọi là *nàng*. Tai ống tre, ống bương tương đương tiếng Việt là "tai to mặt lớn" tức những người có quyền cao chức trọng.

38. Dựa theo tục ngữ biểu thị hai nghĩa: Một là, anh em rượu đắng chỉ người dung, thấy mình có thì kéo nhau đến uống rượu, phải nịnh, mình không có thì "xa chạy cao bay". Hai là, anh cùng chịu mùi hôi tanh, chỉ những anh em cùng dòng máu cha. Ngày thường do bận công việc nên ít thấy mặt nhau, nhưng khi cha mẹ chết, bỏ thi hài vào áo quan, bốc mùi hôi tanh phải cùng nhau chịu. Ngày thường nhiều kẻ dung, ngày cha tận số chỉ có anh em của mình.

39. Tiếng Thái chữ giặc (*xốc*) được hiểu theo nghĩa rộng. Bởi vậy chữ giặc ở đây người dịch phải để trong ngoặc kép để giúp bạn đọc hiểu nghĩa là tác nhân gây hiểm họa như: trộm, cướp, ngoại tình cũng là "giặc" do vợ mình gây ra.